

Mladen Dolar

Filozofska fakulteta, Ljubljana

UDK 94(497.4):316.647.8:316.75

Ideologija in slovenstvo

Pojem ideologije je večpomenski in problematičen, v vsakdanji rabi pa se uporablja bolj ali manj kot zmerljivka. Tekst poskuša podati nekaj zelo grobih historičnih naptolil, opozarja na nastanek tega pojma pri Destutt de Tracyju in na njegovo kritično rabo pri Marxu. V nadaljevanju si vzame pod lupo pojma narod in kultura, preiskuje njune ideološke podmene in podaja nekaj historičnih ključnih primerov iz slovenske zgodovine, ki govorijo proti ustaljenemu klišeju o bistveni povezavi slovenske nacionalne identitete in kulture.

ideologija, narod, identiteta, kultura, slovenstvo

The concept of ideology is polysemous and problematic, and in everyday practice it is used more or less as a term of reproach. This text offers some very rough historical indicators, and draws attention to the origin of this concept with Destutt de Tracy and to its critical use by Marx. It continues by scrutinizing the concepts of nation and culture, investigating their ideological assumptions, and offering some historical key examples from the Slovenian past that speak against the established cliché about the fundamental connection between Slovenian national identity and culture.

ideology, nation, identity, culture, Slovenian character

Ideologija je nadvse široko uporabljan pojem, a v svoji splošni razširjenosti mnogoznačen in problematičen. Težko bi našli kakšno slovarsko definicijo, ki bi bila splošno sprejemljiva in ki bi ustrezno zajela najrazličnejše pomenske plasti in raznolikost uporabe. Sociologi so v neki raziskavi našli 35 različnih pomenov, v katerih se uporablja ideologija. Stvar je videti brezupna.

Nekaj nam lahko o tem pojmu pove njegov historiat. Pojem se je začel uporabljati konec 18. stoletja in je dosegel splošno razširjenost z določeno šolo francoskih mislecev, ki se jih je prijela oznaka »ideologi«. Med njimi je bil najpomembnejši Destutt de Tracy (v ta krog so spadali še Cabanis, J. B. Say, Volney, Sieyès itn.). Tracy je bil tudi avtor najpomembnejše monografije o tem pojmu, *Éléments d'idéologie* (Elementi ideologije), ki je izhajala v več delih v letih 1801–1815. Ideologija naj bi bila v tem projektu nova znanost o idejah, ki naj bi znanstveno preučevala človeški um kot naravni objekt, človekove intelektualne zmožnosti, njihove zakonitosti pri oblikovanju in izražanju idej. Tracy se je močno opiral na tradicijo razsvetljenstva 18. stoletja, na njen senzualizem, torej na oporo idej v čutnih zaznavah. Ideologija naj bi bila veda, ki preučuje nastanek idej iz materialnega sveta. Ideologi so bili kot šola mišljenja republikansko in antiklerikalno usmerjeni, politično so pomagali, da je Napoleon prišel na oblast. Videti je bilo, da mu bodo nudili idejno oporo, a so se z njim kmalu razšli. V tem prvem pomenu, ob njenem nastanku, je bila torej ideologija uporabljena v nevtralnem pomenu, z znanstvenim očesom je preučevala vse ideje, tako da je sam pojem ideologije sovpadel s pojmom znanosti, znanosti o idejah.

Odločilni prelom v uporabi tega pojma sta vnesla Marx in Engels, ki sta v letih 1845–1847 napisala dolg rokopis z naslovom *Nemška ideologija* (rokopis je bil objavljen šele veliko kasneje,

v 20. stoletju). Pri njiju je pojem izgubil svojo nevtralnost in dobil kritični ter slabšalni pomen. Zanju je ideologija pomenila sprevrnjeno zavest (*verkehrtes Bewusstsein*), torej neko napačno, zlagano, zaslepljeno obliko zavesti. Če za nekoga rečemo, da tiči v ideologiji, to pomeni, da je na določen bistveni način zaslepljen in da ne more videti preko meja te zaslepitve. Toda pri tem ne gre za kakšno subjektivno napako v mišljenju, posameznikovo omejenost, temveč so oblike sprevrnjene zavesti nujne, zaslepitve nujno nastajajo, ker gre pri ideologiji kot sprevrnjeni zavesti za izraz sprevrnjenega sveta. Kar je torej narobe, niso individualne napačne ideje, temveč je nekaj bistvenega narobe s svetom, iz katerega te napačne ideje izhajajo. Ker živimo v odtujenem svetu, je ideologija izraz tega odtujenega sveta, še več, s svojo zaslepljenostjo takšen svet omogočajo in perpetuirajo. Problem ni v idejah, ki jih imajo ljudje v glavi, naj so še tako napačne, problem je v napačnem svetu, ki poraja takšne ideje, a če hočemo takšen svet spremeniti, je treba spremeniti tudi napačne ideje v glavah ljudi, saj so vpete v nastanek in ohranjanje takšnega sveta. Eno od slovitih Marxovih gesel o ideologiji se glasi, da so vladajoče ideje ideje vladajočega razreda. To geslo pomeni, da so najbolj ideološke prav tiste ideje, ki so prevladujoče in so zato videti najbolj sprejemljive, samoumevne, tiste ideje, ki predstavljajo tako rekoč nevtralni okvir našega dožemanja sveta. Prav v te ideje je vpisan interes vladajočih proti vladanim in ker vladani sprejemajo določene ideje kot vladajoče in splošno sprejete, je njihova zavest soudeležena pri ohranjanju njihovega podrejenega položaja. Od tod sledi pomembna posledica, da se moramo pri analizi ideologije najbolj osredotočiti prav na tisto, kar je na videz videti najbolj samoumevno in splošno privzeto, tisto, kar se kaže vsem skupno in neproblematično. Prav izza teh skupnih idej je treba razbrati antagonizem, ki ga skušajo prikriti.

Če pri Tracyju in pri Marxu vzamemo samo ti dve izhodišči, lahko vidimo, da je raba pojma ideologija še vedno razpeta med dva pola. Na eni strani je raba nevtralna, na drugi kritična. Za nevtralno rabo ideologija pomeni, denimo, skupek določenih idej, predstav, prepričanj in verovanj, ki so skupna določenim družbenim skupini, sloju, razredu, narodu itn. Ta raba se ne opredeljuje do teh idej, temveč jih skuša le objektivno opisati in nemara razložiti njihovo funkcijo na družbenem prizorišču. Na drugi strani je, precej bolj pogosta, kritična raba, po kateri je ideologija vselej močno zaznamovan pojem, zaznamovan z zaslepljenostjo, omejenostjo, zgrešenostjo, sprevidom. V skladu s to rabo v ideologiji vselej tičijo drugi, ne pa jaz sam. Drugi so omejeni in zaslepljeni, jaz sam, uporabnik tega pojma, pa lahko razberem njihovo omejenost in zaslepljenost, kritično vidim tisto, česar drugi ne morejo. Ta kritična raba pojma ideologija tako vselej postavlja problem: kako to, da so drugi zaslepljeni, jaz pa ne? Kaj mi omogoča, da vidim več kot drugi? Moje večje intelektualne sposobnosti, ki me dvigajo nad neumnost drugih? Moj poseben družbeni položaj? Hitro lahko vidimo, da ima ta raba pojma ideologija številne pasti. Od govorca terja, da se ne postavi na vzvišeni položaj in z lahkotno etiketo obsoja druge, temveč da je zmožen pojasniti tudi pogojenost svojega lastnega mišljenja, vpetost svojega lastnega stališča v družbene procese. Tu je pogosto spregledana plat hitre in lahke uporabe pojma ideologija: namreč da opis drugih kot tistih, ki tičijo v ideologiji, opiše tudi samega opisovalca in da ni mogoče razporejati drugih, ne da bi bili tudi sami razporejeni.

V nadaljevanju se bom osredotočil na dva pojma, ki sta še posebej izpostavljena ideologiji in ideološkim kontroverzam. To sta pojma naroda, nacionalnosti, nacionalne identitete, nacionalne

substance na eni strani in na drugi strani pojem kulture. Pojma si delita skupno lastnost, da sta videti kot samoumeven in nevtralen okvir, ki sega preko siceršnjih družbenih delitev, delitev po družbenem položaju, po spolu, religiji, prepričanju, pripadnosti takim ali drugačnim nazorskim opredelitvam. Videti je, da sta narod in kultura tisto, kar nas povezuje, spaja, tvori skupni okvir določenega družbenega dojemanja in kot taka predstavljata vrednoto. Prav pri pojmihi, ki se samo-umevno in neprašljivo nalagajo kot okvir, je treba biti posebej pozoren. Narod pomeni skupnost, ki sega preko razrednih, slojnih, spolnih, nazorskih delitev, preko družbenih antagonizmov. Njegova povezovalna vloga je v skupnem teritoriju, jeziku in tradiciji. Ne glede na vse ostale ločitve je to tisto, kar nas povezuje v skupnost. Na drugi strani je kultura videti kot povezovalni dejavnik, kjer se lahko srečamo in povezujemo ne glede na vse družbene delitve in razcepe, srečujemo se kot duhovna bitja, torej kot bitja kulture. Zlahka nastopi kot ideološka tvorba, navidezno mesto srečanja in estetskega doživljanja, ki presega siceršnje družbene konflikte – zdi se, kakor da se v kulturi vsi srečujemo onkraj ideoloških pregrad in meja, a prav tu je seveda na delu ideološka operacija. Ideologija zase nikoli ne trdi, da je ideologija, ampak je njen osnovni trik v tem, da se ponuja kot območje onkraj ideologij. Čim malo podrobneje pogledamo, kako ta dva pojma delujeta, se takoj soočimo z vrsto konfliktov. Historično ne manjka dokaznega gradiva, kako se je vzpostavitev določenega naroda vselej povezovala s procesi izključevanja in da so določene družbene skupine delovale kot tujek, ki se ga je treba znebiti, če naj se vzpostavi nacionalna skupnost. To deluje ne le historično, temveč še danes, celo čedalje bolj v času, ko se Evropa prebija skozi krizo. Najbolj drastično je to običajno vidno pri priseljencih, torej vsiljivcih, ki so prišli od drugod in ki so videti kot tujek v pravi nacionalni substanci, ali za ljudi drugačnih religij, etnij, nazorov, pripe-ljanih od drugod. V podaljškju te ideologije je vselej videti, da problemi, s katerimi smo soočeni, prihajajo od drugod, ne od nas samih, in šele ko se bomo znebili tujkov, bomo lahko svobodno zadihali. Nevarnost vzpostavitve naroda kot splošnega okvira je vselej v tem, da vzpostavlja delitev na naše in tuje, in v neki fatalni logiki se vselej kaže, da več ko je našega, bolj ko se krepí naša našost, več je tudi vsiljivih tujkov, s katerimi bi bilo treba obračunati. Na drugi strani tudi povezovalni pojem kulture vselej prečijo notranji konflikti. Videti je, da ni mogoče vzpostaviti nekega kulturnega občestva, da se ob tem ne kažejo določene prakse kot nekulturne, kot nekaj, kar je v nasprotju s kulturno tradicijo in standardi. Čim rečemo kultura, je samo korak do tega, da naredimo delitev na pravo in nepravo kulturo, torej ponovno na takšno ali drugačno delitev na naše in tuje, na pristno in napačno, ponarejeno.

Oba pojma sta bila posebej pomembna v slovenski zgodovini in v njej usodno povezana. Če pogledamo slovensko zgodovino, potem je hitro jasno, da je slovenstvo v zadnjih tisoč letih preživelo prav skozi svojo naslonitev na kulturo, ne pa zaradi svoje politične, ekonomske ali vojaške moči; da je kultura nastopila prav na mestu umanjkanja in šibkosti teh drugih moči in postala središče, okoli katerega so se lahko nato tvorili in uveljavljali zametki političnih, ekonomskih in drugih programov. Zveza slovenske nacionalne identitete in kulture je bila tesna in nevalgična, saj je narod skozi tisočletje živel v državnih tvorbah, v katerih je bil podrejen, ta podrejeni položaj, ki mu je onemogočal prosti razmah, pa je lahko preživel le v tesni navezanosti na kulturo kot srčiko svoje identitete. A prav zaradi tega je toliko bolj jasno, da ta posebna investicija v zvezo nacionalnosti in kulture ponuja izhodišča za ideološko rabo. Samo korak je do tega, da zdrsne v obrambo slovenske

nacionalne substance in kulture, ki ravno onemogoča tako nacionalni razmah kot kulturo. Ta pogled nazaj vzpostavlja kontinuiteto slovenske identitete in kulture kot merilo, ob katerem bi kazalo meriti sedanje ravnanje v imenu zvestobe določeni tradiciji.

Težava postane razvidna tisti hip, ko skušamo določiti, kaj naj bi prava, pristna, samosvoja identiteta pravzaprav bila. Kaj tvori našo substanco, na čem temelji kontinuiteta slovenstva? Teza: *vse bistvene točke, na katere se opira nacionalna identiteta, so bile ravno točke prekinitve z avtohtonostjo in nacionalno identiteto*. Kar vzpostavlja našo kontinuiteto, je ravno niz rezov, ki so vsakič znova s kontinuiteto prekinili. Tukaj lahko le v nadvse skicirani obliki podam samo nekaj ključnih primerov.

Začelo se je že s krščanstvom: v času pokristjanjevanja te dežele je krščanstvo pomenilo ravno prekinitvev z avtohtonostjo poganskih plemenskih zvez, s pisano množico njihovih bogov in avtentičnih mitov kakor tudi z določenimi »samosvojimi« formami njihove politične ureditve. Krščanstvo je nastopilo kot vnanja sila, ki se je uveljavila med drugim tudi tako, da se je zvezala s tujo vojaško močjo, zatrla relativno svobodo tedanjega slovenskega občestva in ga podjarmila tuji vladavini, kar je prineslo tudi drastičen konec prvih oblik slovenske državnosti. Po drugi strani pa je prav pokristjanjevanje z *Brižinskimi spomeniki* prineslo prvi slovenski pisani tekst, torej prvi dokument slovenstva, prvi zapis slovenskega jezika. Poleg krvavih in nasilnih plati je prineslo tudi povsem nove duhovne izkušnje in v stoletju ali dveh postavilo povsem nove standarde tega, kaj naj velja za slovensko identiteto.

Vzemimo protestantizem pol tisočletja kasneje: ob svojem času je nastopil natanko kot prekinitvev s tedaj večstoletno »avtohtonostjo« srednjeveškega krščanstva, spet kot tuja, od zunaj vnesena ideologija, ki se je oprla na novotarije tiskane besede. Kljub temu, da je bil kratkega daha in da so ga s silo hitro pokončali, je njegova zarez ostala neizbrisna: z idejo, da je treba svete tekste prevajati v nacionalni jezik in v njem nagovarjati vernike, so nam protestanti dali prvo tiskano knjigo, slovenski prevod *Biblije*, prvo slovensko slovnico in v pol stoletja svojega delovanja zasuli deželo s celo knjižnico slovenskih knjig. Tiskana slovenska beseda je popolnoma spremenila vse dotedanje slovensko žitje in omogočila dotlej nezamisljiv vznik slovenske identitete, četudi si je protireformacija s svojim nadaljnjim radikalnim rezom na moč prizadevala zabrisati vse protestantske sledi in je poskrbela, da so protestantske knjige zažgali in da stoletje in pol ni izšla skoraj nobena slovenska knjiga. A naj so protestantsko kulturo še tako pričakali z grmadami, izgoni in z indeksom prepovedanih knjig, je protestantizem vendar spet pomenil zarezo in postavil nove standarde tega, kaj je slovenstvo.

Vzemimo Linharta dve stoletji pozneje in z njim razsvetljenski začetek slovenskega gledališča. Še danes je *Matiček se ženi* (1790) praznik slovenstva – a kaj je bil Linhart drugega kot »epigon«, ki je z neizmernim pogumom sledil tujemu vzoru, Beaumarchaisovemu *Figaru*, tedaj najbolj vročemu in konfliktnemu evropskemu delu, ga v samem letu francoske revolucije postavil na naša tla in prav s tem epigonstvom vzpostavil radikalni rez s tem, kar je dotlej veljalo za slovenstvo, za deželo, kakršno je oblikovala protireformacija? Je bil uvoznik tujih idej in idealov, namesto da bi čuval slovensko substanco? Linhartova svoboda je bila v pripoznanju: francoski model, nabit z revolucionarnimi socialnimi idejami in obetajoč drugačne čase, je veljaven tudi v teh pritlehnikih kranjskih okoliščinah. Njegov kraj je kranjsko podeželje prav tako kot Pariz, ta historični trenutek je naš lastni

historični trenutek, ta gesla so naša gesla in naloge, ki jih ta čas postavlja, so naše naloge, v svoji univerzalni veljavi toliko slovenske kot francoske. Toliko je lahko slovenstvo deležno historičnega trenutka razsvetljenstva.

Vzemimo Prešerna in njegovo pogumno uporniško držo zoper zatohlost sočasne slovenske identitete, njegovo prostost, s katero je segal po tujih izraznih formah in si jih vzel za svoje, z rezom razširjajoč meje dotlej možnega. Vsa slovenska identiteta se mu je tedaj postavila po robu, njegovi sodobniki so njegovo neizmerno novost hoteli zabrisati in zamolčati.

Vzemimo slovensko moderno, Ivana Cankarja, polnega tujih dekadentnih idej, tako tujih slovenski nacionalni substanci, da je tedanji škof Mahnič leta 1899 pokupil in dal zažgati celotno naklado njegove *Erotike*. Da ne govorimo o njegovih uvoženih prevratniških socialističnih nazorih, o njegovi ostri kritiki tedanjega katolicizma in njegove zveze z oblastjo in o njegovih novih standardih slovenske besede.

Vzemimo vsa inovativna umetnostna gibanja v dvajsetem stoletju: škandale ob uveljavljanju slovenskega impresionizma, neizmerno svobodo Kosovelovih *Integralov* ali Kogojevih *Črnih mask*, Osterca, Podbevška in Černigoja, po vojni Smoleta, Šalamuna, Perspektive, Pro musica viva, OHO, Štihov teater – primerov je veliko, vselej enaka zgodba o vdoru tujega, ki terja rez z dotodanjjo avtohtonostjo in identiteto.

Če se vzpostavlja galerija velikih slovenskih mož, pogumnih borcev za slovensko identiteto (Trubar – Linhart – Prešeren – Cankar – Kosovel itn.), potem jim je vsem skupno samo to, da so vsak ob svojem času radikalno pretrgali s tem, kar je tedaj veljalo za slovensko identiteto. Ideološka operacija je očitna in bije v oči: vzpostavitev nacionalne identitete in kulturne substance je sestavljena natanko iz primerov, ki dokazujejo nasprotno, da je namreč mogoče napraviti pomembna kulturna dejanja samo tako, da se ob tem postavi pod vprašaj prav tisto, kar velja za slovensko nacionalno identiteto in kulturno tradicijo. Kultura nikoli ni bila preprosto branik slovenske nacionalne identitete, kot se glasi stalni kliše, temveč je bila predvsem njen stalni kritik; da jo je lahko branila in ohranjala samo tako, da jo je nenehno sprevrčala in postavljala pod vprašaj. Ideološki pogled pa skuša iz ljudi, ki so bili vsi po vrsti prevratniki, napraviti tihožitje slovenske substancialnosti, nevprašljivi temelj slovenstva.

Če naj ta nagli pogled na slovensko identiteto in kulturo strnem v nekaj enostavnih poant, potem bi lahko rekli takole: za identiteto nikakor ne zadošča naslonitev na tradicijo, prepoznanje v izročilu, postavitve zaščitnih znakov, razmejitve domačega in tujega. Za vsako identiteto, vredno tega imena, je potrebno določeno dejanje, tako na individualni kot na kolektivni ravni, ki terja odmik od dotlej znanega in »našega«, prerezanje niti, ki nas vežejo na korenine, potujitev dotlej domačega. Varno zavetje domačnosti in tradicije zanesljivo vodi v izneverjenje identiteti, nasprotno pa jo lahko drži pri življenju le pogum, da z njo presekamo. Če misel še zaostriamo: zvesti ji lahko ostanemo le tako, da jo v določenem pomenu izdamo, a kdor tega ne mara vzeti nase in s prstom kaže na domnevne izdajalce, ta se ji bo zanesljivo izneveril. Zato je tudi nezadostna vsa retorika ohranjanja (substance, identitete itn.), četudi je seveda potrebna skrb za ohranjanje kulturne dediščine in spomina. A če slovenske kulture nočemo spremeniti v muzej slovenske kulture, potem je za vsako ohranjanje ključno korenito spreminjanje tega, kar naj bi se ohranilo – samo to je drža, ki lahko ohrani zvestobo tradiciji.

Iz tega dalje sledi, da nacionalna identiteta (in kar je še podobnega) lahko dobi svoj smisel le, če ne deluje kot fiksno merilo za odmerjanje domačega in tujega, našega in ogrožajočega, temveč šele z dejanji, ki postavijo pod vprašaj samo dotlej veljavno merilo, ga premestijo in postavijo na novo. Tako je ni stvari, ki bi bolj ogrožala našo identiteto kot prav govorjenje o ogrožanju nacionalne identitete, nič ne preti bolj z izgubo nacionalne substance kot govorjenje o izgubi nacionalne substance.

Tako lahko vidimo, kako pojem ideologije deluje v slovenski praksi, kako je zvezan s samim pojmom nacionalne identitete in kulture. Čim govorimo o narodu in kulturi, nikoli nismo na nekem skupnem, nevtralnem in samoumevnem terenu, temveč sredi konfliktov, v katerih se je treba opredeliti. Izpostavitvev konfliktnosti sredi ideoloških pojmov omogoča njihovo razgradnjo v angažiranju, ki mu nikoli ne more biti konca.